

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології

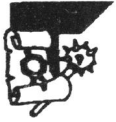
ГАЛИЧИНА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ
І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

До 350-річчя м. Івано-Франківськ

18-19'2011

Івано-Франківськ



ДО 350-річчя м. ІВАНО-ФРАНКІВСЬК

УДК 94 (477.86)
ББК 63.3 (4 Укр) 52*Ігор РАЙКІВСЬКИЙ, Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ***СТАНИСЛАВІВ ПІД АВСТРІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)**

У статті розкрито найважливіші віхи історії міста Станиславова під владою Австро-Угорської монархії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Особливу увагу сфокусовано на демографічних і модернізаційних процесах, розвитку промисловості й соціальної інфраструктури, а також міжетнічних взаєминах, особливостях культурного та суспільно-політичного життя міста окресленого періоду.

Ключові слова: Станиславів, Івано-Франківськ, Галичина, історія міст.

Урбаністична тематика дедалі більше привертає увагу науковців різних галузей. Цю виразну тенденцію засвідчив і проведений у 2010 р. в Амстердамі черговий XXI Міжнародний конгрес істориків¹, на якому однією з трьох “великих тем” для обговорення була визначена саме міська історія. Зростаюча кількість публікацій, дослідницьких проєктів, діяльність спеціалізованих інституцій (наприклад, львівського Центру міської історії Центрально-Східної Європи, заснованого австрійським істориком Г.Біндером) також підтверджують актуальність згаданої проблематики. Однак сьогодні переважна більшість міських поселень прикарпатського регіону ще чекає на свого сучасного, неупередженого дослідника. Міська економіка й комунікації, соціальна інфраструктура та повсякденне життя, а особливо місто як культурний феномен – усі ці та багато інших аспектів історичного минулого міст і містечок області залишаються досі маловивченими й недостатньо висвітленими у фаховій літературі.

У цьому ракурсі не становить винятку й місто Івано-Франківськ (до 1962 р. – Станіслав, у дорадянський період – Станиславів). Лише останнім часом, завдяки праці викладачів Прикарпатського національного університету (В.Грабовецького, М.Кугутяка, Б.Гаврилів, В.Бурдулянюка, В.Полека, М.Паньківа, В.Великочого, І.Монолатія, С.Адамовича) і дослідників з історико-краєзнавчого об’єднання “Моє місто” (М.Головатого, І.Бондарева, З.Жеребецького та ін.)² багато прогалин з історії міста почали активно заповнюватися. Проте австрійський період його розвитку практично не був предметом спеціальних, комплексних наукових студій. Тому завданням нашої статті стало висвітлення найважливіших віх минулого Станиславова кінця XVIII – початку XX ст.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої в 1772 р., Станиславів, як і вся Галичина, потрапив під владу Австрійської монархії. За новим адміністративним поділом місто стало центром одного з 18-ти округів новоствореної провінції – Королівства Галіції та Лодомерії, що умовно поділялося на Східну (українську) і Західну (польську) частини. У 1867 р. за новим адміністративним поділом Станиславів перетворився на центр одного з 74 повітових староств Східної Галичини. Більшість населення Східної, історичної Галичини, де знаходилося місто Станиславів, становили українці (“русини”, як вони себе частіше називали до кінця XIX ст.). Так, станом на 1900 р. на території Прикарпаття (сучасної Івано-Франківської області) мешкало 1 млн 87,7 тис. осіб, з них (за віросповіданням) 73,5% – українців, 13,4% – євреїв, 12,1% – поляків. Помітною етнічною групою за роки австрійської влади стали німці, яких налічувалося в 1900 р. понад 60 тис.³ 80–90% загальної чисельності населення краю в досліджуваний період становили сільські жителі, причому густина сільських поселень у Станиславівському повіті залишалася однією з найбільших у Східній Галичині⁴.

У східногалицьких містах кількість русинів-українців у XIX – на початку XX ст., як правило, була значно меншою, ніж на селі, де вони становили абсолютну більшість⁵. Станиславів не став винятком, на початку досліджуваного періоду являв собою невелике повітове місто,

де проживали представники різних етнічних груп. Так, за даними перепису 1792 р., населення міста нараховувало близько 5,5 тис. осіб (908 родин). Водночас намітилася тенденція до збільшення кількості міських жителів, що було характерною рисою розвитку міст у тогочасній Європі. Проведений австрійською владою в 1849 р. перепис зафіксував уже 11 тис. населення в Станиславові, а через 20 років, у 1869 р. – майже 14,8 тис. осіб. За переписом у грудні 1880 р. у місті налічувалося 18,6 тис., приблизно порівну чоловіків і жінок. Більш докладні дані довідуємося з перепису 1900 р., за яким чисельність населення міста складала 30 410 осіб, у тому числі 16 579 чоловічої статі та 13 831 жіночої (у загальну кількість мешканців міста, окрім 27 013 осіб цивільного населення, входило ще 3 397 військових)⁶. Напередодні Першої світової війни в 1914 р. Станиславів мав, за деякими підрахунками, понад 34 тис. жителів, за кількістю населення це було на початку XX ст. одне з найбільших міст Галичини⁷. Отже, за період австрійського правління чисельність мешканців Станиславова збільшилася майже у 12 разів.

Склад населення міста був багатоетнічним, крім русинів-українців, мешкали поляки, євреї (жиди), вірмени, німці. Австрійські переписи не оперували категорією “національність”, у той час не існувало чітких критеріїв національного поділу Галичини, фактором розрізнення слугували, передусім, мова спілкування, а також віросповідання. Для галицьких умов можна з великою достовірністю стверджувати, що національна структура збігалася з віросповіданням. Так, інвентарний опис 1777 р. у Станиславові налічував 224 домовласники християнського віросповідання, католиків і греко-католиків, і 324 – іудейського, євреїв⁸. За даними відомого краєзнавця русофіла Венедикта Площанського, руських мешканців Станиславова налічувалося в 1806 р. 1 597 чол., в 1851 р. – 1 601 чол., у 1864 р. – 2 198 чол., що становило не більше чверті міщан⁹. Маріян Грибович, автор першої відомої нам історії міста, писав, що в 1847 р. серед його жителів (10 866 чол.) більшість становили євреї – 5 958 чол., або 1 400 єврейських родин¹⁰. Перепис 1880 р. зафіксував такі дані народонаселення: з 18,6 тис. станиславівців було 10 тис. євреїв (53,8%), 5,6 тис. поляків (30,1%), 2,8 тис. українців (15%), 135 німців (0,7%), 90 вірмен (0,4%). У 1910 р. у місті проживало 33,4 тис. чол., за етнічним (національним) складом переважали євреї – 15,2 тис., поляки – 9 тис., українці – 5,6 тис., окремою групою за переписом виділялися “вояки, службовці” – 3,5 тис.¹¹

Отже, якщо на початку існування міста переважну частину його населення становили русини-українці (як свідчать архівні дані відносно кількості жителів Станиславова, за дослідженням професора Володимира Грабовецького, у 1709 р. тут проживала 221 родина, у тому числі 124 руські (українські)¹², то в кінці XVIII – на початку XX ст. динаміка національного складу змінювалася в напрямку зменшення відносної кількості русинів-українців і вірмен, тоді як частка поляків, і особливо євреїв, постійно зростала. Якщо за віросповіданням серед міських жителів у 1900 р. зафіксовано 9 653 римо-католики, 5 952 греко-католики, 14 106 юдеїв, 699 – інших віровизнань, то за мовою спілкування домінувала польська, якою розмовляли 23 319 осіб, 4 071 – руською (українською), 2 265 – німецькою, іншими мовами – 485 осіб¹³. Місто перетворювалося в переважно єврейсько-польське з домінуванням польської мови. Це було характерною тенденцією для розвитку тогочасних галицьких міст, приміром, столиця провінції Львів тривалий час мала найчисельнішу єврейську громаду в імперії. Галичина являла собою головне місце осідку євреїв під австрійською владою¹⁴.

Кількість міських жителів постійно збільшувалася, незважаючи на періодичні стихійні лиха: пожежі в 1826, 1827 і 1835 рр., епідемію холери в 1831 р.¹⁵. Особливо великою була пожежа 28 вересня 1868 р., так звана “мармулядова”, бо почалася з двору на теперішній вулиці Т.Шевченка (колишній вул. Липовій), де господарі смажили повидло. Вона знищила центральну частину міста, у тому числі стародавню ратушу. Щоб відбудувати місто, тодішній бургомістр Ігнацій Камінський доклав чимало зусиль, зібрав близько 1 млн гульденів (ринських). На момент проведення в місті промислової виставки в 1875 р. пожежну катастрофу, в основному, було ліквідовано¹⁶. Відбудована в 1870 р. (автори проекту – Ф.Покутинський і А.Пшибиловський), ратуша була облицьована білим мармуром, аж до п'ятого поверху, закінчувалася оглядовою галереєю, над якою із чотирьох сторін відраховували час годинники, як і тепер. Однак цю ратушу було зруйновано в роки Першої світової війни, а відбудовано тільки в 1932 р. у такому вигляді, у якому вона збереглася до сьогодні¹⁷.



Зростанню тривалості життя міських мешканців сприяло покращення медичного обслуговування, у Станиславові в XIX ст. було три шпитали (гарнізонний, загальний ім. архієпископа Фердинанда (з 1841 р.), “жидівський” (з 1845 р.)), а також три із чотирьох аптек у повіті (ще одна існувала в Галичі)¹⁸.

Австрійський період в історії Галичини став часом відносної соціально-політичної стабільності, інтеграції краю в загальноєвропейські модернізаційні та культурні процеси. Роки попереднього, польського панування були для галичан епохою політичної анархії, феодальних міжусобиць і свавілля. З приходом австрійських чиновників самовладдя польської шляхти було обмежено. Реформи імператриці Марії-Терезії та її сина Йосифа II 70–80-х рр. XVIII ст. у дусі освіченого абсолютизму запровадили обов’язкову початкову освіту рідною мовою, підвищили статус Греко-католицької церкви, надали селянам елементарні громадянські права тощо. Під час своєї поїздки по Галичині в 1783 р. австрійський цісар Йосиф II відвідав наше місто¹⁹. Унаслідок урядових реформ, дещо покращилося соціальне й матеріальне становище двох основних прошарків українського люду – селянства та греко-католицького духовенства, що відкрило можливості для національно-культурного відродження.

Перші кроки на шляху національного пробудження в Галичині були досить слабкими. Нечисленна галицько-руська інтелігенція ще довго не наважувалася впроваджувати в літературу живу народнорозмовну мову, писала макаронічним “язичієм” – сумішшю церковнослов’янської і польської мов, місцевої говірки, греко-католицькі священники нерідко розмовляли вдома польською. Однак під впливом передових ідей із Заходу – Просвітництва й романтизму, Французької революції 1789–1794 рр. – почалося українське національне відродження, осередками якого в перші десятиліття XIX ст. стали Перемишль як центр греко-католицької єпархії і Львів – столиця провінції. Уродженець Прикарпаття (с. Ясеня, тепер – Рожнятівського району), випускник гімназії в м. Станиславів Іван Вагилевич увійшов до “Руської трійці” (разом з М.Шашкевичем і Я.Головацьким, усі – студенти богословського факультету Львівського університету), що ввела народну мову в літературу та вперше висловила ідею національної єдності Русі-України обабіч Збруча.

Попри опір австрійської цензури, що заборонила виданий “Трійцею” фольклорно-літературний альманах “Русалка Дністровая” (1837 р.), український національний рух продовжував розвиватися, відкрито заявив про себе в період “весни народів” 1848–1849 рр. Під час Європейської демократичної революції, що охопила Австрійську імперію, 2 травня 1848 р. у Львові виникла перша українська політична організація – Головна руська рада (далі – ГРР), однією з філій якої була станиславівська. Вона була створена в кінці травня того ж року в складі 12 представників української інтелігенції і міщанства. ГРР з перших днів свого існування виразно задекларувала етнічну єдність українських (“руських”) земель під владою Австрії та Росії, виступала за поділ Галичини на дві частини – Східну, українську, і Західну, польську. Крім того, у Станиславові існувала філія польської Центральної ради народової, що мала на меті відбудову “історичної” Речі Посполитої, куди увійшла б уся Галичина (і Східна, і Західна). Прибулі із Заходу польські емігранти почали видавати часопис “Dziennik Stanisławowski”, що виходив з 2 вересня до 28 жовтня 1848 р., пропагував серед мешканців міста демократичні ідеї, польський патріотизм²⁰. Однак революція, що вперше проявила польсько-українські політичні суперечності, зазнала поразки, після чого настав десятилітній період неоабсолютизму (до 1860 р.).

ГРР поставила питання про створення в Станиславові окремого, третього в Галичині (після Львова й Перемишля) греко-католицького єпископства. З відповідною петицією звернулися львівський митрополит і перемиський єпископ, але на практиці створення Станиславівського єпископства затягнулося на кілька десятиліть. Першим станиславівським єпископом став Юліян Пелеш (1885–1891 рр.), другим – Юліян Сас-Куїловський (1891–1899 рр.), третім – Андрей Шептицький (1899–1900 рр.), майбутній галицький митрополит. Після кільколітньої перерви, коли місцева дієцезія не мала владики, наступний єпископ був номінований у 1904 р. – Григорій Хомишин²¹. На урочистості до міста прибули намісник Галичини граф А.Потоцький, крайовий маршалок С.Бадені, митрополит А.Шептицький, вищі ієрархи всіх обрядів²². Г.Хомишин був станиславівським єпископом понад сорок років аж до його арешту радянськими каральними органами в 1945 р. У 1849 р., згідно із цісарським циркуляром, колишній єзуїтський

костюл було передано галицьким русинам-українцям під основну парафіяльну церкву, бо їх дерев'яна церква в середмісті, споруджена ще в часи існування села Заболоття в 1601 р., на середину XIX ст. сильно занепала. З 1885 р. храм став Станиславівським греко-католицьким катедральним собором²³.

Скасування кріпацтва в 1848 р. відкрило шлях для утвердження ринкових, капіталістичних відносин у промисловості міста, як і всієї Галичини. Провісником модернізації економіки було залізничне будівництво, що почалося з напрямку Львів – Відень, уведеного в дію 1861 р. Перша залізниця пройшла через наше місто в 1866 р., коли стала до ладу лінія Львів–Чернівці. У 1875 р. збудовано залізницю в напрямку Стрия, у 1884 р. – до Гусятина, а в 1894 р. – до Рахова. Отже, Станиславів став великим залізничним вузлом, лінії від якого розходилися в п'яти напрямках. Це навіть більше, ніж є тепер, бо лінію на Тернопіль зруйнували фашистські окупанти під час відступу в 1944 р., на жаль, вона досі так і не відновлена²⁴.

Поступово в Станиславові почалося будівництво фабрик і заводів, на яких працювали сотні робітників, переважно колишні селяни і розорені ремісники. Це дало поштовх до збільшення кількості населення міста, що набувало сучаснішого вигляду. Найстарішим промисловим підприємством Станиславова був пивоварний завод, початки якого сягають ще 60-х рр. XVIII ст. (1767 р.). На цьому підприємстві в 50–60-х рр. XIX ст. працювало чотири десятки робітників, пивоваріння розвивалося й далі, постачало городянам тисячі відер пива щорічно (наприклад, у 1869 р. чотири пивоварні заводи спільно виробили понад 20 тис. відер пива в рік). У Станиславові за прикладом Галичини набуло розвитку гуральництво. Завод дріжджів і спирту Ліберманнів, що знаходився в передмісті Станиславова, у селі Княгинин, був заснований у 1878 р.²⁵

Одним із найстаріших підприємств нашого міста є нині локомотиворемонтний завод, історія якого почалася із 60-х рр. XIX ст., коли була побудована перша на Прикарпатті залізниця. Регулярний рух поїздів на лінії Львів – Чернівці почався 1 вересня 1866 р. Будівництво вагоноремонтних майстерень у Станиславові закінчилося у вересні того ж року, на заводі в 1870 р. працювало понад 200 робітників. Це було велике промислове підприємство в Східній Галичині, що займалося ремонтом паровозів і вагонів. Серед міських підприємств були млини, що до середини XIX ст. залишалися водяними, але вже в 60-х рр. працював один із перших у краї паровий млин потужністю понад 80 кінських сил²⁶.

На початку XX ст. у місті було кілька десятків промислових підприємств, переважно невеликих, фабрик офіційно нараховувалося чотири²⁷. Серед найбільших і найважливіших слід назвати вже згадані механічні паровозоремонтні майстерні, пивзавод, завод дріжджів і спирту Ліберманнів, а також шкіряну фабрику Я.Маргошеса (1888 р.), міський газозавод (1902 р.) та ін.²⁸. Діяли й рафінерії нафти, що виробляли машинні мастила, фабрики картону, міндобрив тощо. На основі ливарної майстерні Ю.Лоренца, що на початку XX ст. перейшла у власність Р.Яворського, виникла фірма під назвою “Край”, яка після залізничних майстерень стала другим машинобудівним підприємством міста (пізніше, у радянський час на її базі було створено приладобудівний завод)²⁹. Важливими закладами, що помітно впливали на модерне обличчя міста, були дві друкарні, які випускали газети, журнали, календарі, шкільні підручники, літературні й наукові праці тощо.

Однак у місті ще довго домінувало мануфактурне промислове виробництво, кустарні ремесла набирали капіталістичного вигляду. Велика частина промисловості залишалася зосередженою в ремісничих майстернях шевців, гарбарів, кравців, столярів, ювелірів, різників, пекарів та ін. Найпопулярнішим і найрозвинутішим серед ремесел на рубежі XIX–XX ст. було шевство. Взуття станиславівських майстрів успішно конкурувало з віденськими й чеськими виробами, користувалося широким попитом на ринках Галичини та за її межами³⁰.

Важливу роль в економічному розвитку міста відігравала торгівля. Щороку відбувалося п'ять головних станиславівських ярмарків, проведення яких було пов'язано з релігійними святами, як правило, протягом травня – листопада. Крім того, щовівторка й щоп'ятниці в Станиславові проходили “великі тижневі торги”³¹. Основним товаром традиційно була велика рогата худоба, збіжжя, різноманітні ремісничі вироби. Упродовж 1904 р. споруджено та введено в дію новий великий торговельний пасаж у центрі міста³². Домінуючі позиції в міській торгівлі та



ремеслі займало єврейське населення. Напередодні світової війни (станом на 1914 р.) у місті налічувалося 908 торговельних підприємств, з них майже 93% належали євреям і лише 5,5% – полякам, менше 2% – українцям³³.

Розвиток промислової й торговельної галузей забезпечували півсотні фінансових установ міста, серед яких у другій половині XIX – на початку XX ст. були банки, ощадні каси, кредитні спілки. Так, у 1909 р. виникла “Кредитна ремісничка спілка”, що надавала позички підприємствам під закупівлю сировини й інші важливі виплати. Існування значної кількості фінансово-кредитних установ свідчило про економічний потенціал міста, однак, унаслідок невисокого загального рівня промислового розвитку регіону, їх кредитна діяльність була обмежена³⁴.

Водночас наприкінці XIX ст. набув поширення український кооперативний рух, за прикладом польського, що проявився в організації міської позичкової каси при товаристві “Руська хата” у 1895 р. (засновник – Володимир Янович), споживчих кооперативів “Народна торгівля” (1907 р.) і “Злука” (1914 р.), кооперативу “Кредит” для торгівлі сільськогосподарських машин і знарядь на початку XX ст. тощо³⁵. Кооперативи створювала передова галицька інтелігенція для допомоги малоімущим, захисту їх від лихварства, що набувало в краї масового характеру. Мережа кредитних, споживчих та інших кооперативів охопила багатоетнічне населення Станиславова, що послаблювало негативні наслідки в розвитку товарно-грошових відносин (масове безробіття, трудова експлуатація тощо).

Соціально-економічне становище міського робітництва було дуже важким: робочий день практично не був унормований, тривав 12–14 год, а то й більше (закон про введення 11-годинного робочого дня прийнято лише в 1885 р.), за відсутності соціального забезпечення в разі хвороби або каліцтва. Підприємці нерідко штрафували робітників, що здебільшого мали зарплату навіть меншу від прожиткового мінімуму, частина з них проживала в підвалах і бараках, де не було елементарних санітарно-гігієнічних умов³⁶. У серпні 1895 р. відбувся страйк на будовах міста з вимогами соціально-економічного характеру (підвищення зарплати, скорочення робочого дня та ін.), що охопив до 800 робітників і став, як вважається, першим великим робітничим виступом в історії Станиславова³⁷. У 1903 р. під час масових виступів у боротьбі за робітничу касу хворих у Станиславові троє робітників були смертельно поранені жандармами³⁸. Героїзм станиславівських робітників привітав того ж року окремою резолюцією IX з’їзд австрійської соціал-демократії у Відні³⁹.

У Станиславові діяв магістрат як орган міського самоврядування на чолі з бургомістром, що із 60-х рр. XIX ст. підпорядковувався міській раді, багато зусиль доклав до розбудови та впорядкування свого населеного пункту. Складався з бургомистра та його заступників, міських депутатів, радників магістрату, секретаря, помічників, службовців. Рада й магістрат підпорядковувалися Крайовому комітетові у Львові. До компетенції магістрату входили: управління міським рухомим і нерухомим майном, складання і виконання бюджету міста, збір податків з населення, будівництво й утримання шкіл, лікарень, благодійних установ, проведення будівельних робіт, нагляд за громадськими роботами, санітарним станом міста та його благоустроєм⁴⁰. Інформації про засідання міської ради в 1902–1912 рр. і протоколи засідань магістрату за 1867–1917 рр. збереглися у фондах Державного архіву Івано-Франківської області⁴¹.

В австрійський період, особливо в останній третині XIX – на початку XX ст., тривала розбудова міста, набула розвитку організація міського господарства. На початку XIX ст. було знесено мури Станиславівської фортеці, після чого відбулося злиття середмістя із чотирма передмістями – Галицьким, Заболотівським, Тисменицьким і Лисецьким. Водночас приватні мастки Станиславова від власників Потоцьких, що мали економічні негаразди, перейшли у власність австрійської держави. На чолі Станиславова були бургомістри, особливу роль у розвитку міського життя і благоустрою відіграли старости Францішек Краттер (на його честь частина сучасного Вічевого майдану називалася Краттерівкою), Казимир Мільбахер, Ігнацій Камінський, Артур Німгін та ін.⁴². Так, заслугою Ф.Краттера як старости у 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. стало встановлення на центральних вулицях міста масляних ліхтарів і бруківки, спорудження каналізації, створення першого громадського скверу (біля сучасного головопштамту). Отже, місто поступово позбувалося середньовічних рис, коли після дощів через немошені вулиці важко було пройти, не існувало освітлення тощо⁴³. “Усе місто з передмістями,

подібно до Львова, поділене на п'ять частин, – писав про Станиславів у 1854 р. польський письменник та історик о. Садек Баронч. – Крім чотирикутної Ринкової площі, чотирьох гарних майданів і 24-х брукованих вулиць та гостинців з достатнім освітленням, нині налічується 765 будинків, з яких 327 дерев'яних і 438 мурованих. ...Місто, особливо влітку, здається, ніби розляглося в саду, ...найулюбленішою розвагою мешканців є купання в обох Бистрицях⁴⁴.

Станом на 1880 р. місто займало територію площею 950 моргів (понад 530 га), налічувало 45 вулиць, 10 площ і 1 257 будинків⁴⁵. Адміністративно-економічним центром міста традиційно вважалася площа Ринок, а духовно-культурним – сучасний майдан А.Шептицького (за польських часів до 1939 р. – Падеревського), де збереглися три цінні архітектурні пам'ятки: уже згаданий кафедральний собор УГКЦ, морфологічний корпус медуніверситету (колишня гімназія-колегія) і художній музей (раніше – римо-католицька колегіата)⁴⁶. Найвищі будинки в місті під австрійською владою довгий час були триповерховими. Перший і єдиний чотириповерховий будинок споруджено на початку XIX ст. (тепер – філія інституту “Проекстреставрація”, вул. Галицька, 29), а п'ятиповерхові почали будувати з 1912 р. (на 1939 р. їх було всього 10, вищі за них появились лише в 1960-х рр.)⁴⁷. Перші поверхи будинків займали крамниці, ательє, майстерні, аптеки, кав'ярні⁴⁸. Можна погодитися з краєзнавцем М.Головатим, що споруди 1890–1914 рр. донині визначають архітектурне обличчя Івано-Франківська⁴⁹. Загалом на початку XX ст. після Львова Станиславів був найкраще впорядкованим містом Галичини⁵⁰.

Хотілося б перелічити основні адміністративні й господарські будівлі міста австрійського періоду, що збереглися до наших днів і є окрасою Івано-Франківська: приміщення залізничного вокзалу (1866 р., перебудовано в 1906–1908 рр.), поштамт (1908 р., вул. Січових Стрільців, 15), адміністративний будинок залізничної дирекції (1912–1914 рр., де в наш час знаходиться будинок правосуддя, вул. Грюнвальдська, 11), ощадкаса (1884 р., тепер – центральний офіс “Ощадбанку”, вул. Гетьмана Мазепи, 14), німецька гімназія (1905 р., сучасна ЗОШ № 11, вул. Б.Лепкого, 9), чоловіча семирічна школа (1874 р., нині – Інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, вул. М.Грушевського, 5), жіноча школа ім. Королеви Ядвіги (1877 р., сучасна ЗОШ № 7, вул. М.Грушевського, 16), будинок польського товариства “Сокіл” (1895 р., тепер – обласна бібліотека для дітей, пл. Міцкевича, 2), будинок повітової ради (1896 р., нині – будинок профспілок, пл. Міцкевича, 4), український “Народний дім” (1913 р., де сьогодні розташована обласна наукова бібліотека ім. І.Франка, вул. В.Чорновола, 22), вища реальна школа (1872 р., сучасний корпус медичного університету, вул. Незалежності, 17), театр ім. С.Монюшка (1891 р., тепер – обласна філармонія), будинок товариства “Руська бесіда” (1880 р., нині – торговий заклад, вул. Січових Стрільців, 24), будинок української гімназії (1908 р., тепер – житловий будинок на вул. Т.Шевченка, 44) та ін.⁵¹.

Поступово Станиславів набував більш сучасного вигляду, покращувалися умови для проживання мешканців. Технічні винаходи в XIX ст. зробили справжню революцію в розвитку зв'язку, транспорту, сфери послуг. Так, з'явився телеграфний зв'язок, у 1886 р. до Станиславова було надіслано 18,5 тис. телеграм, а відправлено з міста майже 17 тис.⁵² У червні 1894 р. почала працювати перша телефонна станція (спочатку було тільки 12 абонентів, з 1901 р. – 41, а перед Першою світовою війною – уже понад 450, це був третій показник серед міст Галичини), що невдовзі мала міжміський зв'язок. Поштова служба виникла в 1830 р. і з кожним роком активізувала свою діяльність. Як відомо, протягом 1886 р. з місцевої пошти було відправлено понад 450 тис. листів, 61 тис. грошових переказів, 52 тис. цінних бандеролей тощо. Найбільша кількість кореспонденції, крім території Австро-Угорщини, припадала на Німеччину, Росію, Румунію, Бразилію та ін. Для освітлення центральних вулиць міста в 1876 р. уперше встановлено газові ліхтарі. Починаючи із січня 1897 р., вокзал та окремі будинки отримали автономне електричне освітлення. Роботи зі спорудження першої електростанції провела відома німецька електротехнічна фірма “Сіменс і Гальске”, станція мала три динамомашини⁵³.

У 1906 р. під залізничним переїздом на вул. Вовчинецькій споруджено єдиний до сьогодні тунель для проїзду транспорту. Оскільки вирішення цього питання деякий час затягувалося, а незручності звичайного залізничного переїзду призводили до аварій і жертв, справа будівництва розв'язки набула неабиякої гостроти й навіть обговорювалася в Галицькому сеймі у Львові⁵⁴. Уперше автомобілі на вулицях міста з'явилися на початку XX ст., але їх було



обмаль. Перша згадка про автомобільне таксі в місті датується травнем 1912 р. Цікаво, що в жовтні 1896 р. було прийнято рішення про запровадження в місті трамвайного руху, у 1908 р. навіть затверджено маршрути, але через брак коштів проект не вдалося втілити в життя до початку світової війни, пізніше до цього питання вже не поверталися (на відміну від Львова, де трамвай, що з'явився в 1892 р., залишається дотепер одним із головних транспортних засобів). Проектні роботи виконувала фірма "Сіменс і Гальске", плановані лінії міського трамваю можна побачити на тогочасній карті Станиславова⁵⁵. У 1845 р. на вул. Фердінанда (тепер – вул. Низова, 5) стала до ладу лазня, мабуть, найдавніша серед діючих в Україні. У 1896 р. на місці колишнього дубового лісу засновано міський парк (тепер – парк ім. Т.Шевченка)⁵⁶.

Десь у 1860-х рр. почали працювати перші міські фотозаклади, де населення отримало змогу робити чорно-білі фотографії. У травні 1897 р. у Станиславові відбувся перший кіносеанс, під час якого демонструвалися жанрові сцени з життя людей, види Парижа й Лондона тощо. По суті, це була швидше демонстрація можливостей кінематографа, "німого кіно"⁵⁷. Перший міський стаціонарний театр "Уранія" почав функціонувати в 1908 р. на вул. Камінського (сучасна – І.Франка). Однак у новітню історію України судилося увійти кінотеатру "Австрія", відкритому в 1914 р. у новозбудованій кам'яниці (нині – Народний дім на початку вул. Т.Шевченка), де в часи ЗУНР засідала Українська Національна Рада⁵⁸. Серед жителів Станиславова на початку ХХ ст. посилювався інтерес до спорту, що було пов'язано з розвитком сучасного олімпійського руху, зокрема футболу. Найбільш відомою серед міських команд напередодні й під час Першої світової війни була "Ревера", що виступала у футбольній першості Галичини 1914 р. у другій лізі ("В"), за часів міжвоєнної Польщі команда увійшла в екстра-лігу, де навіть займала призові місця⁵⁹.

Перехід Галичини під австрійську владу, особливо з утвердженням капіталізму, дав поштовх розвитку освіти серед міських жителів. 1784 р. у Станиславові відкрито нормальну школу й державну гімназію, у якій предмети викладалися латинкою, німецькою, польською мовами, навчання тривало від п'яти до восьми (після 1848 р.) років. Крім того, невдовзі було засновано ще дві міські школи – жіночу й нормальну "жидівську"⁶⁰. Приміщення гімназії збереглося, сьогодні – це морфологічний корпус медичного університету, одна з найстаріших будівель у місті, що знаходиться на майдані А.Шептицького. Місцеву гімназію закінчили відомі в майбутньому діячі української і польської культури: польський поет Францішек Карпінський, один із діячів "Руської трійці", письменник і вчений Іван Вагилевич, українські наукові й громадські діячі Остап Терлецький, Володимир Гнатюк та ін. Передова галицько-руська інтелігенція висловлювалася за створення в місті окремої української гімназії, що стало можливим після запеклих суперечок у Галицькому сеймі з польською більшістю тільки в 1905 р. Станиславівська державна гімназія з українською мовою викладання почала працювати з 1 вересня 1905/06 навчального року. Першим директором гімназії став Микола Сабат, у ній навчалася спочатку 140 учнів. У 1908 р. гімназія переїхала до нового приміщення на вул. Липовій (тепер – вул. Т.Шевченка), з кожним роком кількість класів збільшувалася, у 1912/13 навчальному році школа стала повною 8-класною класичною гімназією⁶¹.

Однак попри успіхи в розвитку освіти через збільшення потреби в кваліфікованих спеціалістах більшість мешканців Станиславова наприкінці ХІХ ст. залишалися неписьменними. Так, у 1880 р. з 18,6 тис. міщан 10,6 тис. не вміли читати й писати. Показово, що в 1886 р. у місті розходилося 827 примірників різних часописів (у т. ч. 498 польських, 274 німецьких, 35 українських). Станиславів мав дві друкарні, що видавали місцеві часописи, в абсолютній більшості недовговічні (тільки в 1873 р. їх було чотири, перша друкарня виникла ще в 1834 р.). Книги й періодичні видання можна було придбати в книгарні із читальнею (з 1823 р.), що довгий час залишалася єдиною⁶². Серед українських жителів Станиславова користувалися популярністю львівські часописи, наприклад, у 1908 р., за архівними даними, у місті було 56 передплатників національно-демократичної газети "Діло" і 32 – "Свободи". Для порівняння, того ж року видання українських націонал-демократів передплачували, відповідно, у Львові – 160 і 27 чол., Коломиї – 78 і 27 чол., Калуші – 19 і 31 чол. тощо⁶³.

У Станиславові активізувалося культурне життя, що знайшло прояв у заснуванні перших книгарень, часописів, театрів та ін. Як відомо, у 1823 р. місто отримало першу власну

книгарню із читальнею (засновник – Ян Міліковський). У кінці XIX – на початку XX ст. з'явилося ще ряд книгарень, серед яких найпрестижнішою довгий час була крамниця Мар'яна Гасклера, відкрита в 1912 р. у будинку “з колонами” на сучасній “стометрівці” (тепер – Райффайзен банк Аваль)⁶⁴. У 1836 р. почала виходити польськокомовна газета “Kurier Stanisławowski”, що започаткувала місцеву пресу, яка в австрійський період друкувалася переважно польською мовою. У 1872 р. виникла міська бібліотека з фондом (станом на 1886 р.) близько 8 тис. книг, 5,7 тис. найменувань переважно на латинській, польській, французькій і німецькій мовах, що на перших порах не мала сталого приміщення (перший бібліотекар – поляк Вікентій Смагловський)⁶⁵. За словами польського краєзнавця Станіслава Гайковського, в останній третині XIX ст., крім міської бібліотеки, що деякий час залишалася “невпорядкована, недоступна широкому загалові”, були створені “бібліотеки в тутешньому парафіяльному костелі і костелі вірменському, в яких є багато цінних книг теологічного і філософського змісту”⁶⁶. Наприкінці 1891 р. завершилося будівництво приміщення польського професійного театру ім. О.Фредри (нині – обласна філармонія)⁶⁷. На початку XX ст. виникли перші міські стаціонарні кінотеатри, про що вже згадувалося.

В останні десятиліття XIX ст. у Станиславові з'явилася українська періодична преса. Дослідник Іван Ставничий назвав півтора десятка міських видань, що виходили українською мовою в австрійський період: “Господар і промишленник” (1879–1882 рр., перший видавець і редактор – учитель гімназії Аполлон Ничай, у 1883–1887 рр. часопис виходив у Львові), додаток до нього “Листок господарський” (1883 р., за редакцією А.Ничая), “Вістник Станиславівської єпархії” (1886–1939 рр.), “Український учитель” (1911 р.) і “Станиславівські вісті” (1912–1913 рр.), видавцем і відповідальним редактором яких був Василь Іваницький, тощо⁶⁸. У 1904 р. у Станиславові виходило вже 10 газет, з них 5 польських, 2 українські, 2 німецькі та 1 єврейська⁶⁹.

У місті споруджувалися історичні пам'ятники, один із перших установлено в 1910 р. на честь 500-річчя Грюнвальдської битви в міському парку (тепер – ім. Т.Шевченка). Однак пам'ятник зруйновано під час німецько-фашистської окупації в 1942 р. Більш щасливою була доля пам'ятника видатному польському поетові й громадському діячеві Адаму Міцкевичу, установленого в центрі міста в листопаді 1898 р. до 100-річчя від дня його народження (скульптор – Тадеуш Блотницький)⁷⁰. На урочисте відкриття пам'ятника, зробленого з білого мармуру, прийшло кілька тисяч міщан. Він простояв до 1930 р., коли тодішня польська влада зробила бронзову копію, яку встановила на площі навпроти сучасної філармонії. Пам'ятник стоїть на цьому місці донині⁷¹.

Кілька могил відомих місцевих діячів XIX – початку XX ст. збереглися в Меморіальному сквері біля обласного муздрамтеатру ім. І.Франка, де був найстаріший міський цвинтар (перші поховання – з 1809 р.). Комуністичний партійно-тоталітарний режим брутально знищив могили й цікаві архітектурні композиції, за винятком кількох, що були збережені завдяки наполегливості пам'яткоохоронців міста. Серед історико-культурних пам'яток минулого – надгробні пам'ятники українському композиторові й диригенту Денису Січинському (1865–1909 рр.), поетові, учаснику польського повстання 1863 р. і Паризької комуни Каролу Свідзінському (1842–1877 рр.), польському поетові Маврикію Гославському (1802–1834 рр.) та ін.⁷².

Демократичні зміни в Габсбурзькій монархії 1860–1870-х рр. завершилися прийняттям конституції, що гарантувала свободи слова, друку, зборів та об'єднань, розширила автономні права країв у процесі державного управління. Як наслідок, виникли передумови для активізації національно-культурного й політичного життя в Станиславові. Вирішальний вплив на розвиток українофільства в Галичині під ідейним впливом із Наддніпрянщини справила діяльність народолюбів, які мали свої осередки в місті. Серед ранніх народовських громад, що виникли у Львові та найбільших містах краю на початку 1860-х рр., була станиславівська. Місцеві громадівці спільно з народолюбцями зі Львова, Тернополя і Бережан підтримали заснування журналу “Правда” з 1 квітня 1867 р., що на кілька десятиліть став провідним органом народовської течії в Галичині, а до початку 80-х рр. – єдиною загальноукраїнською трибуною літературного й наукового життя⁷³.



В останній третині XIX – на початку XX ст. у місті з'явилися організації україно-фільського спрямування, серед яких особливе значення мала місцева філія “Просвіти”, створена в 1877 р. заходами професора Євгена Желехівського⁷⁴. Важливу роль в ідейно-організаційному розвитку станіславівської філії відіграли професор Михайло Коцюба, лікар Володимир Янович та ін. Місцева філія “Просвіти” на початок липня 1877 р. налічувала близько 100 членів⁷⁵. У 1884 р. Наталія Кобринська заснувала “Товариство руських женщин” у Станиславові, що стало початком українського жіночого руху в Галичині, пізніше товариство змінило назву на “Союз українок”. Установчі збори товариства відбулися 8 листопада 1884 р. у приміщенні місцевої руської читальні за участю 54 жінок. Товариство мало на меті “піднесення просвітнього рівня жінок, рівної науки і рівного права для жінки...”⁷⁶. Місто стало осередком існування хорового товариства “Боян”, що виникло в 1894 р. під головуванням Ромуальда Зарицького (перша організація у Львові існувала з 1891 р.). На початку XX ст. були засновані станіславівські відділення українських молодіжних товариств “Сокіл”, “Пласт” та ін. Зокрема, міська організація “Пласту” почала існувати в українській гімназії Станиславова в 1911/12 навчальному році, велика заслуга в цьому професора Григорія Кичуна. У вересні 1913 р. пластовий відділ уже налічував 80 чол.⁷⁷.

Поряд з народовською, українофільською виступила русофільська (москвофільська) течія українського національного руху, наріжним каменем якої було визнання історичної і мовно-культурної єдності галичан із східнослов'янською спільнотою, “русским” народом. Причому слово “русский” не означало російський, бо в тій спільноті визнавалося існування також окремого малоруського (як і білоруського) масиву. Ідеологія русофілів відіграла відпорну роль проти польського наступу в краї, була перехідним етапом у становленні модерної української національної свідомості. У Станиславові існувала філія русофільського “Товариства імені М. Качковського”, створеного в 1874 р. на протигагу народовській “Просвіті”, а в 1879 р. тут відбулися щорічні загальні збори товариства⁷⁸. Суперечки між народолюбцями й русофілами точилися, передусім, навколо мовно-правописних питань, обидві течії взаємодіяли в рамках єдиного Руського клубу на сеймовій арені (розкол відбувся тільки в 1892 р.).

Під ідейним впливом відомого українського вченого й громадського діяча М. Драгоманова в Галичині із середини 1870-х рр. розгорнувся радикальний рух. Соціалісти-радикали вважали себе спадкоємцями ідей Т. Шевченка, народовського руху, водночас пропагували ідеал суспільного ладу без соціально-економічного визиску й неволі. Усупереч опору австрійських властей, радикали першими приступили до створення масової політичної організації, Русько-українська радикальна партія виникла в 1890 р. у Львові. Активну роль у пропаганді “громадського соціалізму” відіграли І. Франко й М. Павлик, діяльність яких була тісно пов'язана з нашим містом. На зламі XIX–XX ст. відбулася реорганізація сил у національному русі в модерні українські партії – національно-демократичну (УНДП), радикальну (УРП) і соціал-демократичну (УСДП), що мали свої осередки в Станиславові, передбачали здійснення постулату політичної незалежності та соборності України.

У такому важливому окружному центрі, як Станиславів, були засновані й діяли місцеві осередки та повітові й окружні комітети практично всіх основних українських, польських і єврейських політичних партій, а також місцеві філії тісно пов'язаних із ними культурно-освітніх, економічних товариств та інших громадських об'єднань. З кінця XIX ст. у Станиславові діяв один із трьох галицьких центрів Всесвітньої сіоністської організації (два інших – у Львові й Кракові)¹. На початку XX ст. у нашому місті проводилися крайові з'їзди Української радикальної партії, ураховуючи, що значна частина її прибічників була зосереджена саме на Станіславівщині, Коломийщині, Снятинщині.

В умовах поступової демократизації політичної системи Австро-Угорщини одне із центральних місць у суспільно-політичному житті краю посіли вибори до австрійського парламенту та Галицького сейму. На початку XX ст. повідомлення про “виборчий рух” у різних місцевостях – висунення кандидатур, передвиборні збори, віча, “посольські звіти” (звіти дотеперішніх депутатів за попередню каденцію), а згодом детальні репортажі з парламентської діяльності – традиційно займали перші шпальти щоденних галицьких газет.

Однак у перші роки ХХ століття вибори далі відбувалися на основі застарілої куріальної системи, що була несправедливою, позбавляла права голосу більшість населення. Це забезпечувало явну перевагу провладним кандидатам, представникам заможних суспільних верств. Так, восени 1900 р. на виборах до австрійського парламенту в окрузі Станиславів – Богородчани – Товмач – Бучач у I курії (великих землевласників) голосувало всього 37 виборців (!), які 36-ма голосами обрали депутатом (“послом”) парламенту графа В.Дзедушицького⁸⁰.

У міській курії 23 галицькі міста, об’єднані в 11 округів, обирали всього 13 послів (Львів і Краків – по два). В окрузі Станиславів – Тисмениця 1900 р. був обраний польський демократ Павел Ствертня, старший залізничний інженер у Станиславові, котрий з великим відривом (1 576 голосів з усіх 1 816) переміг своїх конкурентів – поміщика З.Ценського та соціаліста М.Зайнфельда⁸¹.

Найбільш демократичними були IV (селянська) і V (загальна) курії, де голосували переважно селяни. Проте й тут, щоб розраховувати на успіх, у 1900 р. змушені були об’єднати свої зусилля Українська національно-демократична партія та русофільська Русско-народная партія (далі – РНП). Незважаючи на це, їх спільні кандидати – радник суду в Станиславові Йосиф Каранович і селянин Йосиф Гурик зазнали поразки. Посольські мандати здобули урядові кандидати: з IV курії о. Корнилій Мандичевський, а з V – Ян Валевський. Друкований орган русофілів львівська газета “Галичанин” звинуватила владу в крадіжці голосів на користь своїх ставлеників, чим і пояснювала їх перевагу⁸².

Натомість консолідація українських партій принесла свої плоди на сеймових виборах 1901 року. У Станиславівському окрузі послом Галицького крайового сейму із IV курії став український націонал-демократ, селянин з Угринова Й.Гурик – спільний кандидат виборчого блоку УНДП і РНП⁸³. Однак із суто міської курії Станиславів у сеймі представляв польський консерватор Леон Білінський, губернатор Австро-угорського банку⁸⁴.

Бурхливими суспільно-політичними подіями увійшов до історії міста 1905 рік. Під впливом революційних подій у Росії відбулася швидка радикалізація суспільно-політичних настроїв у Галичині, значно позбавилися робітничий і селянський рухи. В усьому краї були проведені сотні зборів і мітингів, які проходили не тільки під гаслами солідарності з російським революційним рухом, але й висували вимоги проведення в країні виборчої реформи, нерідко вони завершувалися вуличними демонстраціями. Особливо активними були польська, єврейська й українська соціал-демократичні партії, а також представники інших опозиційних сил.

Події в Росії опинилися в центрі уваги під час традиційного святкування 1 травня, яке проходило під гаслами “Хай живе революція!” і “Геть абсолютизм!”. Першотравневі маніфестації й збори відбулися в Кракові, Львові та інших населених пунктах як Східної, так і Західної Галичини⁸⁵. Зокрема, у Станиславові, за даними поліції, у них взяло участь 4 тисячі осіб. Цікаво, що за конфіденційною інформацією поліції керівництво польських соціал-демократів обговорювало ідею здійснення під час першотравневих акцій публічного спалення портрета російського царя, однак відмовилося від цього з міркувань уникнення сутичок з органами правопорядку та збереження мирного характеру свята⁸⁶.

Ліві організації, опозиційні до краківського керівництва Польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії (ППСД), до яких належав і станиславівський осередок партії, намагалися проводити активну роботу в навколишніх українських селах. Із цією метою в них поширювалася двомовна польсько-українська газета для селян “Służba dworska” (видавалася з 1905 р. у Бучачі на Тернопільщині), яка закликала сільськогосподарських робітників до рішучої боротьби за загальне, рівне, таємне й безпосереднє право голосування⁸⁷. Конфіскований окружним судом у Станиславові, один із примірників газети зберігається у фондах ДАІФО. У ньому популяризувалася ідея страйкової боротьби селян за покращення свого економічного становища, пророкувався “страшний вибух” народного гніву, що навчить “панів розуму”, якщо вони не схаменуться⁸⁸. Показово, що станиславівська організація польських есдеків відмовлялася розповсюджувати інші видання своєї партії, мотивуючи це тим, що вони не відповідають потребам українського села⁸⁹.

28 листопада 1905 р. у містах усієї країни, у тому числі й Станиславові, відбувся одинденний політичний страйк під гаслом загального виборчого права. Того ж дня австрійський



прем'єр П.Гауч пообіцяв внести в парламент законопроект про виборчу реформу, що й було зроблено в лютому наступного року, а з 1907 р. нова виборча система вступила в дію.

Виборча реформа 1907 р., запровадивши загальне право виборів до австрійського парламенту (для чоловіків віком від 24 років), помітно пожвавила політичне життя міста, сприяла залученню до нього значно ширших суспільних верств. Водночас реформа була обмеженою, не стосувалася крайового сейму й органів місцевого самоврядування. Усі міські виборчі округи вважалися польськими й формувалися так, щоб забезпечити більшість полякам. Не був винятком і Станиславівський міський виборчий округ № 14. Натомість сільські виборчі округи в Східній Галичині були українськими або “мішаними”. Зокрема, двомандатний сільський виборчий округ № 59 (Станиславів – Галич – Тисмениця – Товмач – Обертин – Золотий Потік – Богородчани) офіційно вважався “чисто українським”, проте реально мандати в ньому ще слід було вибороти в гострій боротьбі з представниками політичних сил інших національностей, які були тісно пов'язані з місцевою польською владою, мали значні фінансові й організаційні можливості, використовували адміністративний ресурс.

Із цього погляду Станиславівщина знову дала приклад порозуміння між українськими політичними силами. Оскільки помітну перевагу в окрузі мала радикальна партія, її кандидат теоретично міг бути обраний абсолютною більшістю голосів уже в першому турі голосування. Однак у такому разі другий мандат (“меншості”) міг дістатися представникам польських консервативних кіл. Щоб уникнути цього, “агітаційні машини” радикалів і націонал-демократів діяли узгоджено, а українські голоси свідомо перерозподілялися частково на користь національних демократів. Для цього доводилося йти на другі й навіть треті тури голосування, під час яких із повною напругою працювали виборчі комісії, громадські комітети по селах і містах тощо, проте в результаті таких виборчих марафонів обидва мандати здобували українські партії⁹⁰.

До Першої світової війни австрійський рейхсрат двічі обирався за новою системою – у 1907 та 1911 рр. І на одних, і на других виборах по Станиславівському округу № 59 депутатами (“послами”) ставали визначні українські громадсько-політичні діячі: Лев Бачинський (як “посол більшості”), один з провідників радикальної партії, та Євген Левицький (“посол меншості”), лідер українського студентського руху в Галичині кінця XIX ст., один із засновників УНДП, співавтор її програми й редактор друкованих органів партії. У 1911 р. вони зі значною перевагою перемогли своїх конкурентів – графа з Єзуполя В.Дзедушицького (його заступником на виборах був вшехполяк, директор польської гімназії в Станиславові Ц.Ляховський), москвофіла С.Алексевича та ін.⁹¹.

Характерно, що на Станиславівщині, судячи з тогочасної преси, вибори проходили загалом спокійно, на відміну від інших місцевостей, де внаслідок зловживань влади відбувалися масові заворушення й криваві сутички поліції та військ із виборцями. А загалом у Східній Галичині під час парламентських виборів 1911 р. було 29 убитих і 100 поранених⁹².

Обидва українські репрезентанти Станиславівщини в австрійському рейхсраті входили до єдиної української фракції (“клубу”), що складалася з націонал-демократів і радикалів Галичини й Буковини, послідовно відстоювали права українського населення Австро-Угорщини. Особливо уславився своїми парламентськими промовама адвокат зі Станиславова Лев Бачинський, який був одним з найкращих ораторів тодішньої Галичини. Василь Стефаник називав його промовцем-поетом⁹³.

Із цим пов'язані цікаві факти в історії австрійського парламентаризму. Оскільки українці були в явній меншості супроти депутатів від партій панівних національностей, послали часом змушені були вдаватися до крайніх засобів, аби привернути увагу парламенту до насущних проблем українського населення. Одним із засобів блокування роботи парламенту, особливо під час обговорення проектів загальнодержавного бюджету, стали т. зв. “обструкційні промови”: тривалість виступу депутата фактично не обмежувалася регламентом, треба було тільки дотримуватися теми обговорення. Відомий радикальний діяч Іван Макух писав у своїх спогадах, що Лев Бачинський установив європейський рекорд тривалості парламентського виступу, промовляючи одного разу безперервно протягом майже 14 годин (його слухачами залишилися тільки головуючий і стенографісти, а депутати парламенту змушені були розійти-

ся). Численні блискучі промови на сотнях зборів і віч, на політичних і карних судових процесах не минули даремно для самого Л.Бачинського: пізніше він помер від хвороб горла (похований у Станиславові 1930 р.)⁹⁴.

Значно менші шанси на успіх мали українські кандидати на виборах у суто міських округах. Так, на парламентських виборах 1907 р. по Станиславівському міському окрузі № 14 у черговий раз переміг польський демократ П.Ствертня, а в 1911 р. він поступився іншому польському демократові, єврею за національністю Едмундові Рауху, що було цілком симптоматичним, ураховуючи національну структуру населення міста. У рейхсраті Е.Раух увійшов до складу Польського кола⁹⁵. Український кандидат у цьому окрузі, лідер місцевих націонал-демократів, лікар у Станиславові Володимир Янович одержав незначну кількість голосів⁹⁶.

Ще складнішими для українців були вибори до Галицького сейму, який був важливим органом крайового управління, вирішував багато ключових питань розвитку місцевого господарства, фінансів, освіти, культури тощо. Формування депутатського корпусу сейму й надалі відбувалося на основі застарілої куріальної системи, голосування було непрямим (ступеневим) і відкритим, що давало простір для активного втручання місцевих властей. Як наслідок, після сеймових виборів 1908 року м. Станиславів було репрезентоване в цьому органі польським консерватором, членом фракції “великих рільників” Л.Білінським⁹⁷. Лише в 1913–1914 рр. були узгоджені засади проведення виборчої реформи сейму, але їх утіленню в життя завадив початок світової війни.

У розвиток національного руху станиславівців під австрійською владою зробили вагомий внесок відомі діячі, що проживали в нашому місті. Серед українських діячів особливу роль відіграв Євген Желехівський (1844–1885 рр.). “Найчілнішим тоді свідомим українцем у Станиславові, – згадував Теофіл Окуневський про 80-ті рр., – був гімназійний професор Є.Желехівський... Хоча він був хворий..., то все ж таки руководив нами, молодими і заставляв нас до роботи”⁹⁸. Найвагомим здобутком Є.Желехівського на науковій ниві став “Малорусько-німецький словар” у двох томах (1882–1886 рр.), що спричинився до введення в Галичині та Буковині фонетичного правопису, відомого в історії як “желехівка”. Ідейно близьким до Є.Желехівського був Софрон Недільський (1857–1917 рр.) – відомий філолог, викладач гімназії в Станиславові, співавтор його словника, пізніше – перший директор Коломийської української гімназії. Зусиллями Івана Верхратського (1846–1919 рр.) – природознавця, педагога й філолога, що працював у Станиславівській гімназії, було видано в 1880 р. 24 числа українського літературно-наукового журналу “Денниця”⁹⁹.

Окремо хотілося б відзначити постать Івана Франка – видатного поета, письменника, громадсько-політичного діяча, національного ідеолога, ім’ям якого з 1962 р. названо наше місто. Він неодноразово бував на Прикарпатті, зокрема в Станиславові. Перший його візит до міста мав негативний відтінок, відбувся в червні 1880 р., коли І.Франко після арешту в гуцульському с. Яблунів і тримісячного ув’язнення в Коломиї за пропаганду радикальних ідей одну ніч провів у місцевій тюрмі. Зранку І.Франка потягом під конвоєм доправили до рідних Нагуєвич¹⁰⁰. Наступні Франкові візити мали для нього більш приємний характер: восени 1883 р. він познайомився з молодого письменницею Наталею Кобринською, доклав чимало зусиль для популяризації створеного нею “Товариства руських женщин” у Станиславові; у липні 1885 р. брав участь у загальних зборах міської “Просвіти”; у 1889 і 1890 рр. виступав із доповідями на Шевченківських вечорах (на цьому будинку на вул. Галицькій, 7 а нині встановлена меморіальна дошка); у червні 1892 р. разом з М.Павликом проводив віче радикальної партії в приміщенні на вул. Фердинанда (тепер – Низова, 5) тощо¹⁰¹.

Усього нині відомо 19 адрес перебування І.Франка в місті, востаннє він приїжджав сюди за кілька років до смерті, у листопаді 1911 р., коли на запрошення міської громади читав у “Руській бесіді” поему “Мойсей” у будинку на сучасній вул. Січових Стрільців, 24. У Станиславові відбулося його знайомство із сестрою товариша ще з Львівського університету Владислава Дзвонковського Юзефою, що стала другим Франковим коханням, “гордою княгинєю”, оспіваною у вірші “Тричі мені являлася любов”. Приїжджаючи до міста, І.Франко неодноразово зустрічався з відомими українськими діячами Є.Желехівським, М.Бучинським, В.Лукичем, Д.Січинським та ін.¹⁰²



Отже, упродовж австрійського періоду своєї історії Станиславів пережив еволюцію від невеликої фортеці з кількатисячним населенням до фактично третього (після Львова й Кракова) за величиною і значенням, модерного міста тодішньої Галичини, важливого центру промисловості, ремесла й торгівлі, залізничного вузла, осідку окружного суду, повітового староства й однойменної греко-католицької єпархії. Динаміка розвитку міста та всіх сфер його життя особливо пришвидшилася наприкінці XIX – на початку XX ст., коли поліетнічне населення Станиславова активно включилося в процеси українського, польського, єврейського націотворення, у місті запрацювали осередки національних освітніх, культурних товариств і політичних партій, вирували політичні й, зокрема, виборчі пристрасті. З його життям тісно пов'язана діяльність багатьох яскравих постатей того часу, які заслуговують подальшого, окремого дослідження.

1. Серeda О. В. XXI Міжнародний конгрес істориків / О. В. Серeda // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 224; Биbиков М. В. Заседание Генеральной Ассамблеи Международного комитета исторических наук в Пекине / М. В. Биbиков // Новая и новейшая история. – 2008. – № 1. – С. 3–4.
2. Утворене у 2007 р., об'єднання “Мое місто” доклало зусиль для публікації цінних джерел і фахових праць з історії нашого міста, що стосуються, зокрема, історії австрійського періоду (М. Грибовича, С. Баронча, А. Шарловського, М. Головатого та ін., усього вийшло понад 30 книжкових видань відповідної серії).
3. Копчак С. І. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття. Статистико-демографічне дослідження / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів, 1996. – С. 30; Жерноклеєв О. С. Під владою Австро-Угорської імперії (1772–1918) / О. С. Жерноклеєв, І. Я. Райківський, В. В. Марчук // Прикарпаття: спадщина віків. Пам'ятки природи, історії, культури, етнографії. Історико-культурологічне видання / [авт. ідеї та голов. ред. М. Кугутяк]. – Львів, 2006. – С. 191.
4. Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття : історико-демографічний нарис. Докапіталістичний період / С. І. Копчак. – Львів, 1974. – С. 80.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К., 1996. – С. 22.
6. Skorowidz gminny Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31. grudnia 1900. Wydany przez c. k. Centralną Komisję Statystyczną. – Wiedeń, 1907. – S. 628.
7. Попович Л. М. Станиславів і його населення в 1732–1970 рр. / Л. М. Попович // Альманах Станиславівської землі : зб. матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – С. 194, 195.
8. Площанський В. Галицько-Руське місто Станиславів з достовірних джерел / В. Площанський ; [пер. з пол. Т. Прохаська ; наук. ред. І. Монолатія]. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 29.
9. Там само. – С. 33.
10. Грибович М. Історія окружного міста Станиславова в Галичині в 1847 р. / М. Грибович ; [пер. з пол., іст. комент. І. Боднарева]. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 15.
11. Попович Л. М. Станиславів і його населення в 1732–1970 рр... – С. 195.
12. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станиславова) з найдавніших часів до початку XX століття / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1999. – Ч. I. – С. 151.
13. Skorowidz gminny Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31. grudnia 1900. Wydany przez c. k. Centralną Komisję Statystyczną. – Wiedeń, 1907. – S. 628.
14. Грицак Я. Нарис історії України... – С. 23.
15. Ісаїв П. Історія міста Станиславова / П. Ісаїв // Альманах Станиславівської землі... – С. 60.
16. Там само. – С. 65.
17. Паньків М. Ратуша. Історичний нарис / М. Паньків. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 16–18.
18. О. М. Л. Станиславів у 1890 році / О. М. Л. // Альманах Станиславівської землі... – С. 108.
19. Ісаїв П. Історія міста Станиславова... – С. 59.
20. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська... – С. 139, 141.
21. Ісаїв П. Історія міста Станиславова / П. Ісаїв. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 39, 40, 41, 43, 45.
22. Там само. – С. 54.
23. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 21, 22.
24. Літопис ВАТ “Прикарпаттяобленерго”. Віхи історії. Події та люди. – К., 2005. – С. 19.

25. Щепанський Я. С. Економічний розвиток міста Станиславова у другій половині XIX – на початку XX століття / Я. С. Щепанський // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 4–5. – С. 14.
26. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславава)... – С. 142, 143.
27. Skogowidz gminny Galicyi... – S. 629.
28. Щепанський Я. С. Економічний розвиток міста Станиславова ... – С. 14, 15.
29. Головатий М. Етюди старого Станиславова / М. Головатий. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 61.
30. Щепанський Я. С. Економічний розвиток міста Станиславова ... – С. 13.
31. Баронч С. Пам'ятки міста Станиславова / С. Баронч. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 121, 122.
32. Щепанський Я. С. Економічний розвиток міста Станиславова ... – С. 56.
33. Там само. – С. 19.
34. Там само.
35. Луцький Є. До історії кооперативного руху у Станиславівщині / Є. Луцький // Альманах Станиславівської землі... – С. 476, 477.
36. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславава)... – С. 145, 146.
37. Головатий М. Етюди старого Станиславова. – С. 115.
38. Воля. – 1903. – 1 листоп.
39. Там само. – 15 листоп.
40. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО) : путівник. – Т. 1 : Фонди періоду до 1939 року / [відп. ред. К. Мицан ; старш. упоряд. Л. Соловка]. – К., 2008. – С. 69–70.
41. ДАІФО. – Ф. 7 “Магістрат м. Станіслав Станіславського повіту”, оп. 1–2, 1841–1919 рр.
42. Струмінський М. Історія міста Станіслава / М. Струмінський ; пер. з рос. І. Бондарева, І. Монолатія. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 32–34, 36.
43. Бондарев І. Пан староста / І. Бондарев // Репортер. – 2011. – 24 берез. – С. 20.
44. Баронч С. Пам'ятки міста Станиславова... – С. 118, 121.
45. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1890. – Т. XI. – S. 190–209.
46. Полек В. Майданами і вулицями Івано-Франківська / В. Полек. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 27.
47. Головатий М. Етюди старого Станиславова... – С. 143.
48. Прикарпаття: спадщина віків / [голов. ред. М. Кугутяк]. – Львів, 2006. – С. 193.
49. Головатий М. 200 вулиць Івано-Франківська / М. Головатий. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 12.
50. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 3021.
51. Грабовецький В. Івано-Франківськ у пам'ятниках історії та культури / В. Грабовецький, Б. Гаврилів, Г. Карась. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 63–65.
52. Шарловський А. Станиславів і Станиславівський повіт... – С. 130.
53. Головатий М. Етюди старого Станиславова... – С. 81, 84, 85, 105, 119; Літопис ВАТ “Прикарпаттяобленерго”... – С. 22.
54. Там само. – С. 121.
55. ДАІФО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 219 а, арк. 1.
56. Грабовецький В., Гаврилів Б., Карась Г. Івано-Франківськ у пам'ятниках історії та культури... – С. 97; Головатий М. Етюди старого Станиславова... – С. 30, 97.
57. Головатий М. Етюди старого Станиславова... – С. 15.
58. Головатий М. Станиславів не лишився на узбіччі технічного прогресу XIX століття / М. Головатий // Галичина. – 1997. – 27 верес. – С. 7.
59. Дейчаківський І. Копаний м'яч у Станиславові / І. Дейчаківський. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 10, 11, 13.
60. Ісаїв П. Історія міста Станиславова... – С. 58.
61. Мацьків Т. Історія української державної гімназії в Станиславові. 1905–1913 / Т. Мацьків // Альманах Станиславівської землі... – С. 261, 262.
62. О. М. Л. Станиславів у 1890 році... – С. 107, 108; Шарловський А. Станиславів і Станиславівський повіт... – С. 93, 94.
63. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 779, оп. 1, спр. 4, арк. 2 зв., 3, 6, 7.
64. Бондарев І. Станиславівські книгарні / І. Бондарев // Репортер. – 2010. – 9 груд. – С. 20.
65. Шарловський А. Станиславів і Станиславівський повіт... – С. 91.
66. Гайковський С. Станиславів і його пам'ятки з давніх часів / С. Гайковський ; пер. з пол. Ю. Угорчака. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 25.
67. Грабовецький В., Гаврилів Б., Карась Г. Івано-Франківськ у пам'ятниках історії та культури... – С. 96, 97.



68. Ставничий І. Українська преса у Станиславові / І. Ставничий // Альманах Станиславівської землі... – С. 523–526.
69. Головатий М. Етюди старого Станиславова / М. Головатий. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 52.
70. Грабовецький В., Гаврилів Б., Карась Г. Івано-Франківськ у пам'ятниках історії та культури... – С. 37, 97.
71. Бондарев І. Незнайомий Міцкевич / І. Бондарев // Репортер. – 2010. – 23 грудня. – С. 18.
72. Грабовецький В., Гаврилів Б., Карась Г. Івано-Франківськ у пам'ятниках історії та культури... – С. 39, 72.
73. Студинський К. До історії зв'язків Куліша з Галичанами в р. 1869–70 / К. Студинський // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1927. – Кн. 1–2. – С. 76.
74. ЦДІАУЛ. – Ф. 348, оп. 1, спр. 848, арк. 29.
75. Правда. – 1877. – Ч. 14. – 31 (19) лип. – С. 547, 548.
76. Рубель А. Хроніка філії Союзу Українок у Станиславові / А. Рубель. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 10, 12.
77. Ісаїв П. Історія міста Станиславова... – С. 80–82.
78. Сухий О. Товариство імені Михайла Качковського: організаційні засади та напрями діяльності / О. Сухий // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Ф. Стебля. – Львів, 2001. – С. 393, 394.
79. Гон М. Сионистское движение Западной Украины (конец XIX в. – 1929 г.) / М. Гон // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1998. – № 2 (18). – С. 73.
80. Выборы в парламент // Галичанин. – 1901. – 4 (17) января. – С. 1.
81. Выборы изъ городской курии // Там же. – 1900. – 8 (21) декабря. – Приложение. – С. 1.
82. После выборовъ въ V курии // Там же. – 2 (15) декабря. – С. 1; Неровная борьба // Там же. – 6 (19) декабря. – С. 1.
83. Результатъ соймовыхъ выборовъ изъ селянской курии // Там же. – 1901. – 25 августа (7 сентября). – С. 1.
84. Результатъ соймовыхъ выборовъ изъ городской курии // Там же. – 30 августа (12 сентября). – С. 3.
85. ЦДІАУЛ. – Ф. 146, оп. 4, спр. 3626, арк. 21, 23, 26, 30, 37, 41, 52.
86. Там само. – Арк. 1–1 зв.
87. Służba dworska. – 1905. – № 6–7. – S. 25.
88. ДАІФО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 53, арк. 4–27.
89. Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) / О. Жерноклеєв. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 281.
90. Макух І. На народній службі : спогади / І. Макух. – К., 2001. – С. 69, 144.
91. Вибори в Східній Галичині // Діло. – 1911. – 22 черв. – С. 3; Кінець виборів в Східній Галичині // Там само. – 4 лип. – С. 2.
92. Земля і воля. – 1911. – 2 лип.
93. Макух І. На народній службі... – С. 69.
94. Там само. – С. 390.
95. Перед сесією // Діло. – 1911. – 6 лип. – С. 2.
96. Вибори в Східній Галичині. Міські округи // Діло. – 1911. – 21 черв. – С. 3.
97. Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.) / Ю. Плекан. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 189.
98. Окуневський Т. Станиславів у 1880-их роках / Т. Окуневський // Альманах Станиславівської землі... – С. 104.
99. Там само. – С. 104, 105.
100. Гаврилів Б. Іван Франко в Станиславові: Історико-краєзнавче видання / Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 17, 18.
101. Там само. – С. 18, 21, 22.
102. Там само. – С. 19, 20.

The article deals with the most important events in the history of the city of Stanyslaviv under ruke of the Austro-Yungarian Monarchy late 18th – early 20th century. The particular attention is focused on the devographic and modernization processes, industrial development and social infrastructure, inter-ethnic relations, cultural features, social and politicfl life of the city in defined period.

Key words: Stanyslaviv, Ivano-Frankivsk, Galicia, urban history.